

УДК 321.7+329.14

Москалюк А. Б.,
м. Київ

КОНЦЕПЦІЯ РЕФОРМИ ПАРТІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ МОЙСЕЯ ОСТРОГОРСЬКОГО

Розкривається зміст концепції реформи партійної демократії в контексті критичної теорії політичних партій М. Острогорського, аналізуються шляхи подолання політичного відчуження

Ключові слова: партійна демократія, політична партія, політичне відчуження

Мойсей Острогорський — видатний дослідник-політолог й соціолог, громадський й політичний діяч Росії початку ХХ століття, депутат Першої Державної думи. Він один з небагатьох теоретиків, який на зламі двох століть заклав основи партології. М. Острогорський є автором критичної теорії політичних партій, однією із складових якої є концепція реформи партійної демократії. Ця концепція, так само як і все дослідження вченого, пронизана духом ліберального характеру й бере за основу ідею захисту демократичного ідеалу справжньої свободи індивідуума. Свобода людини, необхідна для виживання демократії, є сама по собі більшою цінністю, ніж демократія, оскільки вона випливає з гідності людини. Захищаючи індивідуальну свободу, М. Острогорський вказує на взаємну необхідність форми й цілей політичних організацій. Гідність особистості вимагає від нас захищати право кожної людини користуватися свободою «як вільною від чиєхось вказівок сферию діяльності, як цариною, у якій вона може розвиватися, приймаючи свої власні рішення» [1, с. 370].

М. Острогорський вважає незаслуженою дискредитацію індивідуалізму, тому що «інтелектуальна культура, моральна культура, оновлення політичних методів, маючи загальним об'єктом моральну свідомість й індивідуальну відповідальність, спрямовані на суспільство через індивідуума» [1, с. 377]. Він проголошує справжній індивідуалізм, який перетворює вільного індивідуума на такого, який усвідомлює своє місце в суспільстві, дбайливо ставиться до своїх прав та обов'язків», «наріжним каменем демократії». Таким чином, для М. Острогорського «...демократія виявляється міцно пов'язаною з індивідуумом та його моральною свободою, зі здатністю протистояти гнобленню й бюрократії, масовому тиску й популістській пропаганді.

Таке розуміння свободи передбачає не тільки негативний аспект, але головним чином свободу в конструктивному сенсі, «свободу духу від нас самих», маючи на увазі «наші власні вдачі й схильності», несумісні із внутрішньою свободою» [1, с. 358].

Без внутрішньої свободи свобода політична є неможливою. Роблячи вибір між рівністю як однаковим, рівним ставленням до людей у суспільстві нерівності й рівністю в нівелюванні в ім'я шляхетної мети в умовах однорідного соціального середовища, М. Острогорський, безумовно, віддає перевагу першому виду рівності. Він постійно наполягає на тій рівності, яка заснована на волі вибору й рівному захисті індивіда. Для нього моральна воля індивідуума важлива й тому, що якість думки громадян обумовлює якість демократичного життя в будь-якій країні або соціальній групі. Як писав Дж. Мілль і неодноразово повторювали політичні мислителі й реальні політики, «кожен народ заслуговує на свого правителя». М. Острогорський же стверджував, що кожен народ заслуговує на свій режим і тих правителів, яких обирає.

М. Острогорський, який намагався розв'язати «парадокс свободи», котрий полягає в тому, що народ за власною волею обирає собі тирана, впритул підходить до розуміння необхідності зміни й поліпшення не тільки інститутів і методів у демократії, але самих громадян. Ця ідея стає основним положенням його теорії. Обґрунтування М. Острогорським значення етичного індивідуалізму, який повинен стати духовним орієнтиром у моральному об'єднанні громадян під егідою «загального блага» є наріжним каменем його концепції демократії.

Демократичний ідеал М. Острогорського апелює до повернення реального значення конкретного індивідуума в політиці, декларуючи пріоритет проблеми особистості, а не інститутів у демократії. Це раціоналістичний ідеал, оскільки він заснований на вірі у свободу духу й особистого вибору та звернений до раціонального начала людини. Однак при цьому не можна дорікнути М. Острогорському в запереченні ірраціональності людини, що є, можливо, навіть превалюючим началом. Виходячи з того положення, що метою демократичного режиму є досягнення моральної свободи індивідуума, М. Острогорський стверджує, що боротьба, у якій вже здобула перемогу демократія, була «фатально насамперед боротьбою за матеріальну свободу; моральна ж свобода полягає в тому, щоб мислити й діяти на підставі вільного розуму, інакше кажучи, розуму, не закріпаченого догмою або забобонами секти чи партії... Цю свободу їй ще залишається завоювати» [1, с. 355]. Для нього в цьому полягає

одна з найважливіших проблем демократії, її життєздатності (він цитує Тацита: «Що означають закони без звичаїв?»). Виховання такої моральної свободи, за М. Острогорським, можна досягти, головним чином, шляхом маєтки, тобто за допомогою навчання самокритиці й відповіальності за самих себе, допомагаючи індивідові позбуватися забобонів.

М. Острогорський вважає, що перемога в соціальних перетвореннях держави досягається не шляхом «переможних приступів», вона полягає насамперед у «зміні орієнтації суспільства відносно тих або тих протипоставлених один одному принципів, які вступають у боротьбу» [1, с. 359]. Він усвідомлював, що здійснення його ідеї «зможе відбутися після досить довгої еволюції, тому що воно обов'язково вимагає демократії, у якій політична освіта буде стояти вище, ніж зараз. І цілком ймовірно, що навіть пізніше, коли «концепція ліг» витисне собою постійні партії, вона не буде реалізована у своїй повній логічній чистоті, як це звичайно трапляється з усіма політичними концепціями» [1, с. 367].

Таким чином, наміром М. Острогорського було, скоріше, створення орієнтира або мети, рух до якої буде постійно корегуватися життям, однак ніколи її не досягне. Саме така мета надихала вченого в створенні його концепції. Він вважав, що «зробити декілька кроків цією нескінченною дорогою — ось завдання, яке постає перед кожним поколінням, виконання якого повинне задовольнити його самолюбство, його запал і гордість» [1, с. 359].

Є можливим стверджувати, що концепція демократії М. Острогорського є цілісною, взаємозалежною системою положень про демократичний устрій суспільства. Вона ґрунтується на розумінні динамічного й плюралістичного характеру сучасної епохи й необхідності пошуку моделі для координації свободи людських дій. Ця модель спирається на різноманітні можливості вираження індивідуальних переконань та побажань, які виявляють себе в суспільстві і які в рамках закону координуються в ході спонтанного політичного процесу. Головною умовою такої моделі, за М. Острогорським, є досягнення «моральної свободи індивідуума» — свободи духу.

М. Острогорський із властивою йому інтуїцією й простотою викладу формулює багато кардинальних питань, пов'язаних з демократичною практикою. Він одним з перших переосмислив основну політичну проблему, поставивши замість традиційного питання «хто повинен правити?» питання про те, як «організувати ефективне управління». Оскільки М. Острогорського цікавило реальне

політичне життя з його діючими особами й «політичними силами», то він встановлює залежність ефективності демократичного управління не тільки від демократичних інститутів, але й від політичних методів, а також рівня відповідальності політичного керівництва.

Дослідження М. Острогорського продовжують бути моделлю, котра розкриває небезпеки делегування влади. Делегована влада може бути звернена проти свого першоджерела. Передача частини своїх повноважень іншим приховує небезпеку «відчуження» тих, кому делегована влада, від тих, кого вони представляють. Це дуже важливо, адже не можна не визнавати наявності деяких антидемократичних тенденцій у діяльності сучасних соціальних і політичних інститутів. У першу чергу, це, як і раніше, стосується організованих форм політичного волевиявлення та принципу представництва, котрий лежить в основі сучасного парламентаризму й організаційної структури політичних партій, суспільних рухів і т. ін.

Теорія демократії М. Острогорського бере за основу здатність кожного індивіда діяти як громадяніна, тобто пов'язувати безпосереднє відстоювання власних ідей та інтересів із законами або політичними рішеннями, які забезпечують основні рамки політичного життя. Запропонований ним спосіб вирішення проблеми демократичного управління передбачає народне обговорення конкретних питань як найбільш реальний вплив на якість управління й керівництва. Це потрібно так само й для того, щоб саме переконання більшості людей, а не рішення більшості їхніх представників взяло гору в результаті конкуренції різних політичних вимог і цілей. У такий спосіб можна також компенсувати тривалі періоди відсутності політичної активності людей, недостатню їхню поінформованість і почуття сваволі, яке відчуває меншість, котра не погоджується із загальним рішенням.

У результаті дослідження теорії демократії М. Острогорського можна зробити висновок про те, що основним задумом ученого в створенні його емпірико-нормативної теорії демократії стало завдання «боротьби з політичними міфами» свого часу (у вигляді партійної догми) і створення раціональних орієнтирів («нових політичних методів», а також раціонального ідеалу) у розвитку політичного суспільства. Він одним з перших розкриває значення громадської думки в демократії і роль символічних чинників у політиці, спрямованих на маніпуляцію суспільною свідомістю в масовому суспільстві.

М. Острогорський не тільки підкреслює значення різних політичних орієнтацій та традицій у суспільстві, але й намагається

сприяти їхньому подальшому розвитку в певному напрямку шляхом постановки соціально-політичного орієнтиру. Розуміючи двоякість і суперечливість людської природи, він намагається «нейтралізувати» ірраціоналізм людини, допомагаючи їй звільнитися від забобонів і пропонуючи замість цього свій демократичний ідеал.

Концепцію демократії М. Острогорського можна визначити як спробу додати раціональні методи науки до процесу перебудови суспільства. У постановці й вирішенні таких питань, як узгодження приватних і спільних інтересів і думок, політичної участі; проблеми демократичного керівництва, політичних партій і груп; масової психології й символічних аспектів у політиці, М. Острогорський передбачає багато сучасних концептуальних підходів у теорії демократії.

Демократичний ідеал М. Острогорського заснований на ствердженні необхідності етичного індивідуалізму, який повинен стати духовним орієнтиром у моральному об'єднанні громадян під егідою «загального блага». Для реалізації цього ідеалу, на думку автора, необхідним є переважання «демократичної чесноти» як превалюючої цінності в суперечливих орієнтаціях індивіда. У світлі основних висновків проведенного дослідження необхідно відзначити, що ідеали в сучасному світі не менше, а, можливо, навіть більше необхідні, ніж колись раніше. Суперечлива соціальна реальність, яка дедалі більше ускладнюється та диференціюється, вимагає врахування незмінності амбівалентності природи людини. Сучасні техніцистські теорії навчання, у яких заперечується свобода й гідність людини, засновані на квазінауковому біхевіористському підході, який пропонує «технологію управління поведінкою» людини.

Звернення до ірраціонального начала людини веде до небезпечноного прагнення маніпулювати суспільною свідомістю.

Але людська життєдіяльність є одночасно детермінованою й вільною, суспільною й індивідуальною, раціональною й спонтанною. Розуміння такої соціальної реальності вимагає повернення до гуманістичних цінностей, до індивідуума як первинного пункту політики. Тому рух до майбутнього повинен бути рухом ціннісним.

Сучасному партійному режимові, заснованому на вирішальній ролі традиційних партій, М. Острогорський протиставляє режим, заснований на нових формах політичної участі народу в управлінні. Російський політолог доходить висновку, що система «закритих» політичних партій, «заорганізованих» та бюрократизованих, відчужених як від своїх рядових членів, так і від простих громадян, потребує радикального реформування. Місце цих партій із жорсткою

організацією повинні зайняти, на його думку, вільні громадські асоціації, рухи, ліги й т. ін., котрі ставлять перед собою більш конкретні й здійсненні завдання різного роду, причому участь в одній з таких асоціацій не повинна виключати участі в іншій, таким чином, щоб дві людини, які стали супротивниками з одного питання, стали потім союзниками з іншого. Така система відкритих асоціацій повинна забезпечувати реалізацію кожного конкретного інтересу та окремої мети. Зміну, яка полягає у «витисненні постійних партій лігами й асоціаціями громадян», М. Острогорський розглядає як «життєво необхідну для демократії». Демократичне управління, «яке задихається в умовах партійного режиму», вимагає, як стверджує М. Острогорський, більш гнучкого, більш еластичного способу дій. Концепція ліг, зумовлена самим політичним досвідом, дає найбільш ясне, найбільш завершене вираження цієї практичної необхідності» [1, с. 367–368].

Підсумовуючи все вищесказане, зазначимо, що історичний розвиток інституту політичних партій сильно впливув на зміну структури політичних режимів. Тому знання особливостей устрою політичних партій і механізму їхнього функціонування в умовах демократії необхідні суспільству для того, щоб не допустити згасання демократичних процесів.

Значення ідей М. Острогорського для сучасної політичної науки є досить великим. Вкрай важливим є факт, відзначений американським політологом С. Ліпсетом, що найбільший вплив М. Острогорського на політичний аналіз було зроблено через вплив його творчості на ідеї двох великих німецьких соціологів — М. Вебера й Р. Міхельса [2, р. 366].

Цікаво порівняти деякі положення М. Острогорського і М. Вебера. Перший характеризує партію сучасного йому типу як машину, підкреслюючи анонімність, бюрократичний і закулісний характер функціонування партійного механізму — системи кокусів (виборчих комітетів). Дійшовши висновку про те, що лідери стали полоненими цієї організації, перетворилися на її «фонограф», М. Острогорський так визначає основне завдання: «Необхідно, щоб перевага характеру та розуму, інакше кажучи, істинне управління лідерів, витіснене політичним машинізмом, було відновлено у своєму праві...» [1, с. 274].

М. Вебер слідом за М. Острогорським виділяє три історичні типи політичних партій. Партиї парламентських аристократів були суто патримоніальними утвореннями, котрі мало чим відрізнялися від групи придворних. У той час як буржуазні контроліти тіснили

консервативну аристократію, набули поширення партії шанованих людей: «... кожен депутат патронував посади і взагалі всі питання в своєму виборчому окрузі, а щоб знову бути обраним, підтримував зв'язок із місцевими шанованими людьми» [3, с. 674].

Поширення виборчого права, необхідність масового вербування прихильників організації призводять до формування партійного підприємства плебісцитарного типу.

М. Вебер, як і М. Острогорський, відзначає нову роль партійної організації, але ця організація, як і раніше, пронизана зв'язками особистої відданості та покровительства; партійні чиновники пристосовуються «до особистості вождя, опиняються під сильним впливом його демагогічних якостей; матеріальні та ідеальні інтереси чиновників перебувають у тісному зв'язку з очікуванням отриманням за умов його посередництва партійної влади, а праця заради вождя сама по собі приносить величезне внутрішнє задоволення» [3, с. 676]. З точки зору М. Вебера, інакше й бути не може, тому що вожді та підлеглі, які ними вербуються, — необхідні життєві елементи будь-якої партії. Без елемента харизми, що припускає відносини особистої відданості та довіри, як і без професіоналізму, політична партія існувати не може. На думку М. Вебера, «вибирати можна тільки між вождистською демократією з «машиною» і демократією, позбавленою вождів, тобто пануванням «професійних політиків» без покликання, без внутрішніх, харизматичних якостей, які тільки й роблять людину вождем. Описані М. Острогорським і М. Вебером «босим» та «лобізм» в американській політичній системі, незважаючи на всі соціальні зміни й обмеження, не зійшли зі сцени й зараз, — нові закони, що регулюють лобістську активність і фінансування виборчих кампаній, викликають до життя нові форми темних угод і закулісних особистих зв'язків, наприклад, комітети політичної дії, зокрема персональні комітети. Через ці комітети впливові або ті, що прагнуть до впливовості, члени конгресу фінансують виборчі кампанії менш впливових або просто рядових членів конгресу для того, щоб ті, кого фінансують, підтримали (проголосували «за») тих, хто фінансує, коли вони захочуть зберегти або отримати керівні посади. Бюрократизацію, професіоналізацію партій М. Острогорський характеризує як елементи, що підривають політичну мораль і є проявами деградації політичного життя [4, с. 279; 5, с. 274, 275].

У своїй лекції «Політика як покликання й професія» М. Вебер, який давно цікавився проблемами партійних організацій, погоджується з висновками М. Острогорського про їхній олігархічний характер та маніпуляції електоратом в умовах загального виборчого права.

М. Вебер розглядає протиборство двох структурних форм (плебісцитарної та традиційної) і, особливо, змальований М. Острогорським бурхливий розвиток плебісцитарної форми [3, с. 676–683], наводячи багато прикладів з роботи останнього. Але на відміну від Р. Міхельса й М. Острогорського, М. Вебер доходить висновку про можливості реальної партії й національного лідерства, які будуть сприяти ствердженню демократії. М. Острогорський раніше за М. Вебера відзначав зростаючу роль бюрократії в представницькій демократії.

Більшість дослідників партійних систем одностайні у визнанні значного впливу аналізу політичних партій М. Острогорського на подальший розвиток партології, і найчастіше в цьому сенсі його згадують разом з німецьким соціологом Р. Міхельсом. Хоча багато авторів відзначають подібність їхніх поглядів на ключові аспекти масових політичних партій, найчастіше вони не звертаються до розгляду причин розходження їхніх висновків щодо демократії. Зазначимо, що основні тенденції, сформульовані Р. Міхельсом у так званому «залізному законі олігархії», були представлені в дослідженні М. Острогорського ще до появи в 1911 році роботи німецького вченого.

Здобуток М. Острогорського — не вирок, але діагноз або порада. Поради ж існують тільки для тих, хто до них прислухається. Як пише вчений, «якщо демократії не вдається наповнити свої форми моральним змістом і пристосувати до нього способи своїх дій, вона піддається ризику випробувати долю колишніх політичних цивілізацій, які загинули, помилково здійснюючи свободу» [1, с. 368].

Критика, якій М. Острогорський піддає дійсну демократію найдемократичніших на той період часу суспільств, є абсолютною. М. Острогорський констатує, що справжня роль індивіда в державі зведена до мінімуму: він користується лише ілюзією самодержавної влади, яку йому підносять настільки ж урочисто, наскільки й лицемірно, насправді ж він не користується жодною владою у справі вибору людей, які керують від його імені. Уряд, на думку дослідника, є монополією. Він перебуває в руках особливої групи людей у суспільстві або втілюється в одній особі — особі автократа, який спирається на цей клас і користується владою, незважаючи на республіканські форми держави. Іншими словами, в умовах сучасних йому розвинених демократій М. Острогорський побачив посилення політичного відчуження мас від влади.

У спробах подолати обмеженість представницької демократії М. Острогорський закладає фундамент переходу до партіципарної

демократії, що передбачає зниження рівня політичного відчуження соціальних прошарків від влади. Саме цей концепт отримує свій розвиток у подальших дослідженнях найбільших політичних дослідників другої половини ХХ століття (М. Дюверже, П. Бурдье та ін.). Сучасному партійному режиму, заснованому на вирішальній ролі традиційних партій, М. Острогорський протиставляє режим, заснований на нових формах політичної участі народу в управлінні. М. Острогорський розглядає зміну, яка полягає у «витисненні постійних партій лігами й асоціаціями громадян», як «життєво необхідну для демократії». Демократичне управління, «яке задихається в умовах партійного режиму», вимагає, як стверджує М. Острогорський, більш гнучкого, більш еластичного способу дій. Концепція ліг, обумовлена самим політичним досвідом, дає найбільш ясне, найбільш завершене вираження цієї практичної необхідності.

Сильну критику зустріли практичні пропозиції М. Острогорського щодо подолання кризових явищ у демократичних політичних інститутах й особливо пропозиція щодо відмови від партійної системи й заміни її досить суперечливою та складною для реалізації на практиці системою різноманітних груп інтересів — менш заорганізованих та ідеологізованих, більш гнучких та зосереджених на вирішенні конкретних проблем суспільного життя.

Заперечуючи йому, інші дослідники політичних партій вважали занадто перебільшеними надії на можливі результати перетворення партій, від якого М. Острогорський чекав повного оздоровлення політичного життя. Автор солідної монографії про сучасну організацію партій М. Острогорський, який настільки яскраво зміг змалювати дію партійного механізму в Англії та Америці, пропонує цілий план з реорганізації партій. Основна ідея цього плану полягає в тому, щоб партії втратили свій постійний і тісно згуртований характер і перетворилися на тимчасові об'єднання для досягнення певних цілей, після чого ці організації вважали б свою місію виконаною та призупиняли своє існування. Критики такої ідеї вченого зосереджували особливу увагу на складності процесу встановлення меж для діяльності партій згідно з проектом М. Острогорського, адже вкрай складно юридично обґрунтувати заборону дій союзів, що не є супротивними законові й мирно займаються політикою. Тим більше, що, на думку М. Острогорського, влада партійних об'єднань не змінюється від того, чи будуть ці об'єднання тимчасовими або постійними. У той рішучий момент, коли партії здійснюють свої завдання під час виборів і народних голосувань, вони все ж таки діяльнимуть як згуртовані групи, що підлягають партійній дисципліні.

Виявляючи свою дію в хвилини найбільш напруженої громадської уваги, вони тим вірніше виявлятимуть свою об'єднувальну та організуючу силу.

Необхідність розвитку ідей М. Острогорського про політичні практики партіципарної демократії набуває особливого значення в сучасних українських умовах, коли демократія та партійна система формуються «зверху», а це, у свою чергу, сприяє зростанню політичної індиферентності й абсентейзму в суспільстві.

Українська партійна система має багато недоліків, і одним зі шляхів їхнього виправлення може стати поглиблене вивчення теоретичної спадщини російського вченого М. Острогорського, який принципово вплинув на всю західну політичну думку ХХ століття.

Література

1. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / Моисей Яковлевич Острогорский. — Т. 2. Соединенные Штаты Америки ; [пер. А. М. Демьяновой]. — М., 1930. — 390 с.
2. Lipset S. Revolution and counter revolution / Seymour Lipset. — N.Y., 1968.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Избранные сочинения. — М. : Прогресс, 1990. — С. 689—706.
4. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии [с предисловием Е. Б. Пашуканиса] / Моисей Яковлевич Острогорский. — Т. 1. Англия ; [пер. с франц. А. М. Горовиц]. — М. : Изд. Комакадемии, 1927. — 281с.
5. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / Моисей Яковлевич Острогорский. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. — 639с.

Раскрывается содержание концепции реформы партийной демократии в контексте критической теории политических партий М. Острогорского, анализируются пути преодоления политического отчуждения.

Ключевые слова: партійна демократія, політическая партія, політическое отчуждение.

The concept of the reform of party democracy in the context of M. Ostrogorsky critical theory of political parties is researched in the article. The author analyzes the methods of overcoming the political exclusion

Key words: party democracy, political party, political exclusion.

Москалюк Анастасія Борисівна — аспірантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рецензент: проф. Шляхтун П. П.